

SÖZCÜKTE VE SÖZ ÖBEKLERİNDE ANLAM

Dilin, anlamı olan en küçük parçasına sözcük denir. Dilin işleyiş kalıplarına göre sözcüklerden cümleler oluşur. Sözcüklerin kiminin bir anlamı olmasına karşın kiminin birden çok anlamı vardır. Her sözcük kullanıldığı cümlede bir anlam değeri kazanır.

Bir sözcüğün zihinde uyandırdığı tasarımlara anlam denir.

I. GERÇEK ANLAM

Temel anlam

Bir sözcüğün başlangıçta yansıttığı ilk ve asıl anlamdır.

Yan anlam

Sözcükler zaman içinde temel anlamlarına bağlı olarak yeni yeni anlamlar kazanır. Yan anlamlar her zaman temel anlamla *ilgilidir*. Özellikle fiillerde yan anlam olur.

II. MECAZ ANLAM

Bir sözün bir ilgi ya da bir benzetmeye dayalı olarak gerçek anlamından tamamen uzak bir anlamda kullanılmasıdır.

ÖRNEK:

(Sözcüklerin ilk verilen anlamları temel, ikincileri yan, üçüncüleri de mecaz anlamlardır. Verilen anlamlar seçilmiş anlamlardır; örnek sözcüklerin başka anlamlarının olduğu da unutulmamalıdır.)

Ateş:

1. Yanıcı cisimlerin tutuşmasıyla beliren ısı ve ışık.
2. Isıtma veya pişirme için kullanılan yer veya araç.
3. Coşkunluk./ Tehlike, felaket.

Ev:

1. Yalnız bir ailenin oturabileceği yapı.
2. Evin iç düzeni.
3. Aile. Soy, nesil.

Isık:

1. Nesneleri görmemize yarayan aydınlık.
2. Aydınlatma aracı.
3. Ruh, zihni aydınlatan şey.

Koku:

1. Koklama duyumuzla algıladığımız şey.
2. Güzel kokması için vücuda sürülen şey, parfüm vb.
3. Olağandışı, istenmeyen durum.

Sürünmek:

1. Kendi üzerine sürmek. (dönüşlü fiil)
2. Sürünerek, yüzükoyun ilerlemek.
3. Yoksul ve perişan yaşamak.

SÖZÜN MECAZ ANLAM KAZANMA YOLLARI:

Teşbih (benzetme)

İki şeyden, nitelik bakımından zayıf olanı güçlü olana benzetmektir. Benzetmede dört öge vardır:

cam gibi kırılğan kalp

cam: Benzetilen

gibi: benzetme edatı

kırılğan: benzetme yönü

kalp: benzeyen

Niksar'da evimizdeyken

Küçük bir serçe *kadar* hürdüm

Yolcuyum bir kuru yaprak *misali*

Rüzgârın önüne katılmışım ben.

Eviniz kutu *gibi* küçücük bir evdi.

Ad aktarması (mecaz-ı mürsel)

Bir sözün benzetme amacı olmadan, bir **ilgiye** dayanarak başka bir sözün yerine kullanılmasıdır. Bu ilgiler yer-insan, parça bütün, iç- dış, sanatçı-eser, neden-sonuç, yön-ülke... biçiminde olabilir.

ÖRNEK:

Ankara'nın cevabı sert oldu. (Yer-insan)

Batı daima *Doğu*'ya tepeden bakar. (Yön-ülke)

Yahya Kemal'i okumayan yoktur. (Eser-yazar)

Kaç fethetme koşan *tuğlar* ufuklarla yarıştı. (Parça-bütün)

Kameralar olay yerine koştu. (Araç-insan)

Çocukta müthiş bir *kafa* var. (Somut-soyut ilişkisi)

Musluklarımızdan *hastalık* akıyor. (Neden-sonuç)

Tabağını bitir. (Dış-iç)

İstiare (eğretileme):

İstiare, benzetmenin *benzeyeni* veya *benzetileni* ile yapılır. Yalnız benzetilenin kullanılmasıyla yapıdana açık istiare, yalnız benzeyenin kullanılmasıyla yapıdana ise kapalı istiare adı verilir.

Açık istiare (eğretileme):

Bir sözün benzetme amacıyla başka bir sözün yerine kullanılmasıdır.

ÖRNEK:

Bir hilal uğruna Ya Rab ne *güneşler* batıyor.
(Askerler güneşe benzetilmiş, yalnız benzetilen söylenmiş; açık istiare var.)

Kurban olam, kurban olam
Beşikte yatan *kuzu*ya (çocuk)

Kapalı istiare (deyim aktarması):

Bir varlık başka bir varlığa benzetilir. Ancak benzetilen varlığın adı söylenmez, onu hatırlatan bir özellik söylenir.
Deyim aktarması çeşitli biçimlerde ortaya çıkar:

İnsandan doğaya aktarma: İnsana özgü bir niteliğin doğadaki bir varlıkta gösterilmesidir.

ÖRNEK:

Bu hayalde uyur Bursa her gece,
Her sabah onunla uyanır, güler.

Sular gene o sular, kıyı gene o kıyı
Gene çamlar dinliyor uzaktan bir şarkıyı

Bir dere tutturmuş bir türkü
Yüreğimin ortasında

Önde uzun bir kışın soldurduğu etekler,
Sonra dönen, dönerken inleyen tekerlekler...

Yağmur çiseliyor
Korkarak
Yavaş sesle
Bir ihanet konuşması gibi

Doğadan insana aktarma: Doğaya ait bir özelliğin ya da niteliğin insanda gösterilmesidir.

Kibrit çak masmavi yanardı sesin.

Babam esti güreledi yanlış yaptığımda.

Coştum yine dalgalanıyorum ben.

Doğadan doğaya aktarma: Doğadaki bir varlığın niteliğini yine doğadaki başka bir varlığa aktarmaktır.

Otların arasında bir yılan sessizce akıyordu.

Duyular arası aktarma: Bir duyumuza ait niteliğin bir başka duyuda gösterilmesidir.

Acı sözlerle bizi üzdün. (tatmadan işitmeye)
Çok sert bakışları var. (dokunmadan görmeye)
Keskin bir koku sardı her yanı. (dokunmadan koklamaya)

Kinaye (değinmece)

Bir sözü hem gerçek hem de mecaz anlama gelecek biçimde kullanıp mecaz anlamını kastetmektir. Atasözlerinin birçoğunda kinayeli bir anlatım vardır.

ÖRNEK:

Dikensiz gül olmaz.

Bulamadım dünyada gönüle mekân
Nerde bir gül bitse etrafı diken

İki cambaz bir iptе oynamaz.

Ey benim sarı tamburam
Sen ne için inilersin
İçim oyuk derdim büyük
Onun için inilerim.

Babaannemin *kapısı* herkese *açık*tı daima.

Elinden tutmak.
Gözleri parlamak.
İki eli yanına gelmek.

Bu anlatımlarda sözün hem gerçek hem de mecaz anlamı vardır; ancak kastedilen mecaz anlamdır.

Tariz

Birini veya bir şeyi küçük düşürmek, onunla alay etmek için bir sözü karşıt anlamının yerine kullanmaktır. Kısaca överek yerme söz konusudur.

ÖRNEK:

Uygar bir bomba bulundu
Nötron
Öyle kibar bir bomba ki bu
Yok etmiyor hiçbir şeyi
İnsanlar hariç

III. TERİM ANLAMI

Bir sözcüğün ya da sözün matematik, fizik, spor, müzik, edebiyat... gibi özel bir alanda kazandığı anlama terim anlam denir.

ÖRNEK:

<i>Ölçü</i>	Edebiyat terimi
<i>Bölme</i>	Matematik terimi
<i>Kırılma</i>	Fizik terimi
<i>Durak</i>	Müzik terimi
<i>Kale</i>	Futbol terimi
<i>Perde</i>	Tiyatro terimi

SÖZCÜKLER ARASI ANLAM İLİŞKİLERİ

EŞ ANLAMLI (ANLAMDAŞ) SÖZCÜKLER

Kimi sözcükler aynı kavramı karşılar, yani ortak bir anlam taşırlar. Ortak anlamları kastedildiğinde birbirlerinin yerine kullanılabilirler. Ortak anlamları dışında bir anlamda kullanıldıklarında birbirlerinin yerine kullanılamazlar.

ÖRNEK:

Kafa	Baş
1. İnsan ve hayvanlarda vücudun ağız, göz, kulak gibi organlarının bulunduğu bölüm.	1. İnsan ve hayvanlarda vücudun ağız, göz, kulak gibi organlarının bulunduğu bölüm.
2. Zihniyet, düşünce yapısı	2. Bir topluluğu yöneten kimse.
3. Kavrama yeteneği.	3. Başlangıç.
4. Bellek, hafıza.	4. Kasaplık hayvanlarda tane.
	5. Arazide en yüksek nokta.

Bazı anlamlarını verdiğimiz bu örnek sözcüklerde birinci anlamlar ortaktır. Bu anlam kastedilirse birbirlerinin yerlerine kullanılabilirler.

“Kafam ağrıyor.” yerine “Başım ağrıyor.” denebilir. Fakat “Her işin başı sağlıktır.” sözü yerine “Her işin kafası sağlıktır.” diyemeyiz. “Kafasız” yerine “başsız” sözünü kullanmak ne kadar anlamsızdır...

Örnek:

onarmak	tamir etmek	
siyah	kara	
iyi	güzel	hoş
darılmak	küsmek	gücenmek
deli	akıl hastası	zeka özürlü

Eş anlamlı deyimler:

Baş göz olmak	=	Dünya evine girmek
Burun kıvrırmak	=	Dudak bükmek

KARŞIT (ZİT) ANLAMLI SÖZCÜKLER

Anlam olarak birbirinin karşıtı olan sözcüklerdir. Her sözcüğün karşıt anlamlısı olmaz. Fiillerin karşıt anlamlılarıyla olumsuzları farklıdır.

ÖRNEK:

genç	x	yaşlı	iyi	x	kötü
uzak	x	yakın	siyah	x	beyaz
savaşmak	x	barışmak	uzun	x	kısa
geniş	x	dar	inmek	x	çıkma
götmek	x	gelmek	küsmek	x	barışmak

Sözcüğün karşıt anlamlısı kullanıldığı cümleye göre belirlenir. Aynı sözcüğün farklı karşıt anlamları olabilir.

ÖRNEK:

Paketleri kalın bir iple *bağladılar*. (Çözmek)
Ona emekli maaşı *bağladılar*. (Kesmek)

İşler *ağır* gidiyor. (Hızlı)
Ağır bir paket kaldırdım. (Hafif)

Fiillerin olumsuzları karşıt anlam değildir. Bir olumsuz fiilin karşıt yine olumsuz bir fiildir.

Gelmek-gelmemek	}	Karşıt değil
Durmak-durmamak		
Okumak-okumamak		

Karşıt anlamlı deyimler:

İçi kan ağlamak	x	Etekleri zil çalmak
Ağzını bıçak açmamak	x	Lâfi uzatmak

SESTEŞ (EŞ SESLİ) SESTEŞ SÖZCÜKLER

Dilimizde yazılışları ve okunuşları yani sesleri aynı olan farklı sözcükler vardır. Bunlara sesteş sözcükler denir. Bu tür sözcükle, sözlükte ayrı maddelerde açıklanır.

ÖRNEK:

Yaz: Mevsim.	Yaz: “Yazmak”tan emir.
Gül: Bir tür çiçek.	Gül: “Gülmek”ten emir.

Görüldüğü gibi, sesteş sözcüklerin sesleri aynı olduğu halde anlamları farklıdır. Kimi anlatımlarda sözcüklerin sesteşlik özelliklerinden yararlanılarak cinas sanatı yapılır.

ÖRNEK:

Benden sana bir *öğüt*; ununu elinle *öğüt*.

Kısmetindir gezdiren *yer yer* seni
Göge çıksan akıbet *yer yer* seni

Sade pirinç zerde olmaz, bal da gerek *kazana*; ata malı tez tükenir, evlât gerek *kazana*.

SOMUT-SOYUT ANLAMLI SÖZCÜKLER

Beş duyumuzla algılayabildiğimiz varlıkları bildiren sözcükler somut; duygu ve düşünce yoluyla algılayabildiğimiz kavramları bildiren sözcükler soyut anlamlıdır.

(Beş duyu: görme, işitme, koklama, dokunma ve tatmadır.)

ÖRNEK:

İtfaiye yetişene kadar ev *yandı*. (Somut)
Evlat acısıyla annenin yüreği *yandı*. (Soyut)

Havalar biraz *soğuk*.
Soğuk şakaları sevmem.

NİCEL-NİTEL ANLAMLI SÖZCÜKLER

Ölçülebilen, sayılabilen yani somut özellikler bildiren sözcükler nicel anlamlıdır. Varlıkların sayılamayan, ölçülemeyen yani soyut niteliklerini bildiren sözcükler nitel anlamlıdır.

ÖRNEK:

Çok para kazanmış. (Nicel)
Çok üzülmüşsün. (Nitel)

Sıcak hava
Sıcak davranış

GENEL-ÖZEL ANLAMLI SÖZCÜKLER

Genel anlam: Bir sözcüğün, bir varlık veya kimseyi değil, onun bütün benzerlerini kapsayacak biçimde kullanılmasıdır.

Özel anlam: Sözcüğün tek ya da sınırlı sayıdaki kısmını belirtecek biçimde kullanılmasıdır.

ÖRNEK:

Kitap, insanın en iyi dostudur. (Genel)
Kitabı masada unutmuşsun. (Özel)

Komşu komşunun külüne muhtaçtır. (Tüm komşular)
Komşu bizi yemeğe davet etti. (Bilinen, bir komşu)

NOT: Sözcüklerin, birbirlerine oranla genellik-özellik durumları değişir. Örneğin, *canlı* sözcüğü *bitki* sözcüğüne göre daha genel anlamlıdır.

Canlı-bitki-çiçek-papatya... sıralaması genelden özele biçimindedir.

En sevdiğim *çiçek*, *güldür*. (Genelden özele anlatım)

Öğretmenler, *insanın, toplumun* hatta *uygarlığın* gelişmesine önemli katkıda bulunur. (Özelden genele anlatım)

SÖZ ÖBEĞİNDE ANLAM

DOLAYLAMA

Bir sözcükle belirtilen bir kavramı en az iki sözcükle anlatma biçimidir. Amaç, anlatıma çekicilik kazandırmaktır.

Örnek:

Derya kuzusu (balık)   *Meşin yuvarlak* (futbol topu)
Yavru Vatan (Kıbrıs)   *File bekçisi* (kaleci)
Beyaz perde (sinema)   *İmamin kayığı* (tabut)

Toplumda söylenmesi kaba sayılan kimi sözcükler de dolaylama biçiminde dile getirilir. Buna “güzel adlandırma” denir.

Örnek:

Görme özür (kör)   *İnce hastalık* (verem)
İşitme engelli (sağır)   *Üç harfli* (cin)

İKİLEME

Anlamı pekiştirmek için aynı tür iki sözcüğün oluşturduğu söz öbeğidir. Cümlede değişik görevlerde kullanılabilir. İkilemeler farklı biçimlerde kurulur:

- ⇒ Aynı sözcüklerden: *yavaş yavaş*, *renk renk*, *beterin beteri*, *ışıl ışıl*...
- ⇒ Eş ya da yakın anlamli sözcüklerden: *ses seda*, *yalan yanlış*, *yer yurt*...
- ⇒ Anlamca ilgili sözcüklerden: *giyim kuşam*, *kanlı canlı*, *etli butlu*, *top tüfek*...
- ⇒ Karşıt anlamli sözcüklerden: *aşağı yukarı*, *ileri geri*...
- ⇒ Biri anlamli biri anlamsız sözcükten: *kaba saba*, *eğri büğrü*...
- ⇒ İkisi de anlamsız sözcüklerden: *ıvır zıvır*, *kem küm*, *abur cubur*...
- ⇒ Yansıma sözcüklerden: *homur homur*, *vızır vızır*, *şaldır şuldur*...

İkilemeler cümlede değişik görevlerde kullanılabilir:

Ağır ağır çıkacaksın bu merdivenlerden. (Zarf tüml.)
Açık saçık şarkılar söyledin en fazla. (Sıfat)
Bu şakalar, *sohbetin tadı tuzuydu*. (Tamlanan)
Fakir fukara bundan yararlanmalıdır. (Özne)

DEYİMLER

Bir kavramı, bir durumu karşılamak ve çekici bir anlatım ortaya koymak için birden fazla sözcüğün, gerçek anlamı dışında kalıplaşmasıyla oluşan söz öbeğidir.

BİÇİM, İÇERİK VE ANLATIM ÖZELLİKLERİ

1. Kalıplaşmış sözlerdir; bir deyimın sözcüklerinden birinin yerine, aynı anlamda olsa bile, başka bir sözcük getirilemez. Deyimlerin söz sırası da değiştirilemez.

Ayıkla pirincin taşını.
Ayıkla bulgurun taşını.(!)
Tut kelin perçeminden.
Kelin perçeminden tut.(!)

2. Deyimler kısa ve özlü anlatım araçlarıdır, bir durumu, bir gerçeği ilgi çekici bir biçimde kısaca ortaya koyar

Kılı kırk yarmak
Körler mahallesinde ayna satmak
Ölme eşiğim ölme yaza yonca bitecek.
Suya götürüp susuz getirmek

3. Deyimler en az iki sözcükten meydana gelir.
4. Deyimler, bir kavramı ya da durumu karşılamak üzere bulunmuş anlatım kalıplarıdır. Genel bir yargı belirtmezler; bu yönleriyle atasözlerinden ayrılır.
5. Deyimlerin hemen hepsi kavram ve durumları mecaz yoluyla anlatır.

Abayı yakmak
Danışıklı dövüş
Bir taşla iki kuş vurmak
Buluttan nem kapmak

6. Kimi deyimlerin birden çok anlamı vardır.

İdare etmek:

1. Tutumlu davranmak
2. Yetmek, yetiştirmek, elvermek
3. Hoş görmek
4. Örtbas etmek, görmezden gelmek

Göz yummamak:

1. Hiç uyumamak
2. Hoşgörüyü göstermemek

Hava almak:

1. Dışarıya çıkıp temiz havada dolaşmak.
2. Beklediği şeyi elde edememek

7. Deyimlerin çoğu fiil biçimindedir ve diğer fiiller gibi kullanılabilirler.

Etekleri zil çalmak   *Etekleri zil çalıyor.*
Burun kıvırmak   *Kardeşine burun kıvrılmış.*
Damarına basmak   *Onun damarına basma.*

8. Deyimlerin de eş ve karşıt anlamlıları vardır.

Eş anlamlı deyimler:

<i>Baş göz olmak</i>	<i>Burun kıvırmak</i>
<i>Dünya evine girmek</i>	<i>Dudak bükme</i>
<i>Yuva kurmak</i>	<i>Omuz silmek</i>
<i>Ağzını bıçak açmamak</i>	<i>Ciğeri dağlanmak</i>
<i>Ağız dil vermemek</i>	<i>İç çekmek</i>
<i>Dut yemiş bülbüle dönmek</i>	<i>İçi kan ağlamak</i>

Karşıt anlamlı deyimler:

<i>Çenesi düşmek</i>	x	<i>Ağzını bıçak açmamak</i>
<i>Göze girmek</i>	x	<i>Gözden düşmek</i>

ATASÖZLERİ

Atalarımızın uzun deneme gözlemlerine dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce veya öğüt olarak dile getiren kalıplaşmış sözlerdir.

BİÇİM, İÇERİK VE ANLATIM ÖZELLİKLERİ

1. Kalıplaşmış sözlerdir; sözcükler değiştirilip yerlerine aynı anlamdaki başka sözler konulamaz. Örneğin, “Derdini demeyen derman bulamaz.” atasözünde “derman” yerine “çare” sözcüğü kullanılamaz.

2. Deyimlerde olduğu gibi atasözlerinde de sözcüklerin sırası değiştirilemez. Örneğin “Çalma elin kapısını, çalarlar kapını.” Sözü, “Elin kapısını çalma, kapını çalarlar.” biçiminde söylenemez.

3. Atasözleri kısa ve özlüdür, az sözle çok şey anlatılır.

Alet işler el övünür.
Dikensiz gül olmaz.
İt ürür kervan yürür.

4. Atasözleri genellikle bir iki cümle olur. Ancak bazı atasözleri kısa öykücük biçimindedir.

<p>Biri yer biri bakar, kıyamet ondan kopar. Balık baştan kokar. Yengece “Niçin yan yan gidersin?” demişler, ”Serde kabadayılık var.” demiş.</p> <p>5. Toplumsal olayların nasıl olageldiklerini anlatır:</p> <p>Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür. Minareyi çalan kılıfını hazırlar. Doğruda aç, eğride tok bulunmaz.</p> <p>6. Doğal olayların nasıl olageldiklerini anlatır:</p> <p>Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır. Mart yağar nisan öğünür; nisan yağar insan öğünür. Yuvayı dişi kuş yapar. Acı patlıcanı kırağı çalmaz.</p> <p>7. Doğrudan doğruya öğüt verir:</p> <p>Bu günün işini yarına bırakma. Alma mazlumun ahını, çıkar aheste aheste. Ayağını yorganına göre uzat.</p> <p>8. Genel bir doğruyu anlatırlar:</p> <p>Bal bal demekle ağız tatlanmaz. Korkunun ecele faydası yoktur. Taşıma suyla değirmen dönmez.</p> <p>9. Gelenek ve görenekleri bildiren atasözleri vardır:</p> <p>Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı vardır. Kızını dövmeyen dizini döver. Dost başa bakar, düşman ayağa.</p> <p>10.Çeşitli inanışları dile getiren atasözleri vardır:</p> <p>Ananın bahtı kızına. Baykuşun kısmeti ayağına gelir. Akacak kan damarda durmaz. Başa gelen çekilir.</p> <p>11.Kimi atasözleri birbiriyle çelişir:</p> <p>Köprüyü geçene kadar ayıya dayı demeli. Geçme namert köprüsünden, ko aparsın su seni.</p> <p>Kanlı olsun, kardeşin olsun. Sen dost kazan; düşmanı anan da doğurur.</p> <p>12.Aynı anlamı içeren atasözleri de çoktur:</p> <p>At binenin, kılıç kuşananın. Av avlayanın, kemer bağlayanın.</p> <p>Görenedir görene; köre nedir köre ne?</p>	<p>Anlayana sivrisinek saz, anlamayana davul zurna az.</p> <p>İnsan yedisinde ne ise, yetmişinde de odur. Can çıkmayınca huy çıkmaz. Huylu huyundan vazgeçmez. Sütle giren huy canla çıkar. Huy canın altındadır.</p> <p>İtle yatan bitle kalkar. Körle yatan şaşı kalkar. Üzüm üzüme baka baka kararır. Kır atın yanında duran ya huyundan ya suyundan. Topalla gezen aksamak öğrenir.</p> <p>13.Bazı atasözlerinin birden çok anlamı vardır:</p> <p>Kimine hay hay, kimine vay vay.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Bazılarının istekleri olumlu karşılanır, bazılarının ise olumsuz. 2. Kimi olaylar bazılarını sevindirir, bazılarını da üzer. 3. Bazı insanlar istediklerine kolayca kavuşur, bazıları ise istediklerini elde edemezler. <p>Ağır kazan geç kaynar.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Kalın kafalı insan bir konuyu zor anlar. 2. Tembel kimsenin elinden iş geç çıkar. 3. Ağırbaşlı insan çabuk öfkelenmez. <p>14.Atasözlerinin birçoğu geniş zaman kipindedir. Emir kipinde ya da geçmiş zaman kipinde olanlar da vardır.</p> <p>15.Atasözlerinin birçoğunda kinayeli anlatım vardır:</p> <p>Dikensiz gül olmaz. Görünen köy kılavuz istemez.</p>
---	--